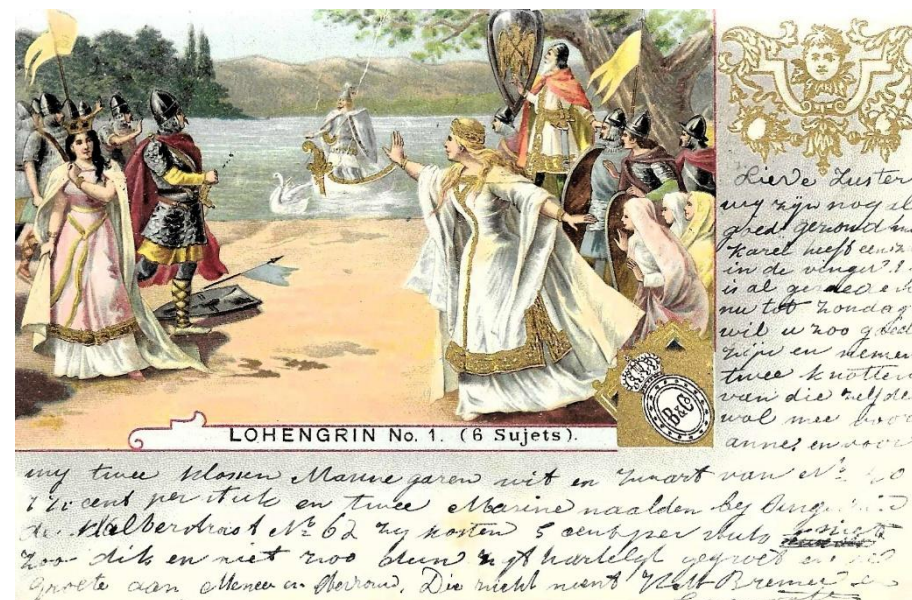

OPERA 11

Lohengrin, Richard Wagner (1813-1883)

Het verhaal van *Lohengrin* (1850) staat los van de grote cyclus over *Der Ring des Nibelungen* (1876), die bestaat uit drie opera's plus een vooravond (*Das Rheingold*). De figuur Lohengrin komt net als die tetralogie uit het Germaanse mythologische verleden, maar dan wel een veel recenter deel. We zijn terug in de heidense eeuwen van nog vóór de Kruistochten. Mijn opstel 30 ging uitvoerig in op die materie, die in de literatuurgeschiedenis welbekend is. De teksten van dat opstel die niet over Wagners *Lohengrin* gingen zal ik hier niet herhalen, maar moet ik zeer in het kort wel even samenvatten. Het ging in de riddergedichten en de daarna gemaakte prozaversies en eindeloos herdrukte volksboeken vaak om afstammingskwesies. En in de verhalen over de Zwaanridder oftewel Lohengrin draaide het om de voorvader Godfried van Bouillon, die leefde van 1060 tot 1100. Hij was een van de leiders van de Eerste Kruistocht (maar weigerde zijn benoeming tot koning van Jeruzalem).

Prentbriefkaart uit 1906.

Historische achtergrond

Godfrieds ouders waren graaf Eustaas II van Boulogne en Ida van Verdun. Hij was een afstammeling van Karel de Grote. Zijn moeder was een zuster van hertog Godfried met de Bult van Neder-Lotharingen, die hem in 1076 had aangewezen als zijn opvolger. Keizer Hendrik IV van het Heilige Roomse Rijk echter besloot dat hertogdom aan zijn eigen zoon Koenraad te geven en enkel Bouillon en het markgraafschap Antwerpen aan Godfried. In 1089 kreeg Godfried het hertogdom alsnog in handen, als beloning voor zijn diensten in de oorlog van de keizer tegen de Saksen en tegen paus Gregorius VII.

Deze tekst uit Wikipedia maakt wel duidelijk in welk genealogisch wespennest we ons begeven. Alle Nederlandse versies vanaf de uitvindig van de boek-

drukkunst gaan terug op een Frans origineel in verzen. De oorsprong moet oud zijn geweest, want reeds Van Maerlant (13de eeuw) schreef dat menig koningshuis beweerde af te stammen van de Zwaanridder. Die moeten we in de 10^e eeuw plaatsen, ten tijde van Hendrik I (de Vogelaar).

De oudste gedrukte Franse oerbron is *La genealogie [...] du prince Godeffroy de bouillon [...] et ses freres Baudouin et Eustace [...] descendus du vertueux chevalier au cygne*, in proza, gedrukt door Jehan Petit in Parijs in 1504 en later onder meer door Michel le Noir in Parijs in 1511 en Francois Arnoullet in Lyon in 1580 (de twee laatste zijn integraal te vinden op Google Books). Alle versies van dit omvangrijke werk bestaan uit twee delen, namelijk de historie van de Zwaanridder en daarna de verdere levensloop en wapenfeiten van Godfried van Bouillon. De koppeling van die twee elementen, sage en historie, zal van meet af aan moedwillig zijn geweest, om Godfried en zijn nakomelingen meer status te geven. In het eerste part neemt het verhaal over de Zwaanridder slechts een beperkt gedeelte in.

Dat schreef ik in mijn vorige opstel. De Nederlandse volksboekversie heette *Een schone ende miraculeuse historie vanden Ridder metter Swane* (1931), postuum uitgegeven door G.J. Boekenooogen naar de oudste bewaard gebleven druk van Cornelis Dircksz. Cool (Amsterdam, 1651). Die druk van alleen deel I (het deel *Godevaert van Billoen* dus uitgezonderd) nam

bij Boekenooogen 84 pagina's is beslag. Hij drukte ook een lang historielied in twee delen af, waarvan slechts één exemplaar bewaard is gebleven (uit 1710). Hierin wordt het hele verhaal van de zeven kinderen die in zwanen werden veranderd verteld, maar geen melding gemaakt van de Zwaanridder of Bouillon.

Elsa van Brabant in nood, Anja Harteros (Bayreuth, 2018).

De Duitse traditie

De *Lohengrin* van Wagner komt echter niet uit deze literaire traditie, maar uit een eigen Duitse. Wie het naadje van de kous wil weten verwijs ik niet alleen naar Boekenooogens gedetailleerde studie, maar aanvullend ook naar *De Middelnederlandse kruisvaartromans* (1993) van Geert Claassens. Hierin wordt uitgelegd dat de legende van de Zwaanridder al te vinden is in drie

branches van Franstalige chansons uit de 12de eeuw. Lohengrin openbaart uiteindelijk zelf dat hij een graalridder is, maar het verband met de Graal van koning Arthur is gebaseerd op Parsival (circa 1210) van Wolfram von Eschenbach, dus een echt Duitse bron. Hierin heeft Parsival – dat is trouwens een andere opera van Wagner, zijn laatste, uit 1882 – een zoon, Loherangrin.

Dit gedeelte van het verhaal werd in de tweede helft van de 13de eeuw in Duitsland verder uitgewerkt tot een zelfstandig epos van 767 strofen, waarmee een Duitse Zwaanriddertraditie werd gegrondvest. In deze traditie zit ook Wagner. Een korte versie van deze variant staat in *Die schönsten Sagen des Rheins* (1930) van Wilhelm Ruland, waarin *Der Schwanenritter*, ingedeeld bij Cleve, slechts één van de 25 sagen is (p. 178-185). In de eerste alinea heet het al meteen een ‘seither durch eines unsterblichen Meisters Tongebilde für alle Zeiten vor dem Vergessen gerettete Sage’ genoemd. Hier zijn we dus echt bij de opera van Richard Wagner gekomen..

Lohengrin was een vroeg werk van Wagner, maar ontstond ná *Der fliegende Holländer* en *Tannhäuser*. Zoals steeds schreef Wagner zelf het libretto. De hoofdpersonen zijn koning Heinrich der Vogler (876-936), eigenlijk de eerste koning van Duitsland, die hier een nobele rol speelt, en verder graaf Friedrich von Telramund met zijn vrouw, Ortrud. Daartegenover staan dan Elsa van Brabant en de anonieme ridder

(Lohengrin), die pas na ruim een half uur op het toneel komt. Voor de door mij sterk ingekorte inhoudsopgave gebruikte ik *Elseviers Groot Operaboek* (1959) van Leo Riemens. Die onderscheidde drie akten, waarvan de laatste in twee tonelen verdeeld. Andere indelingen onderscheiden ook in akte 1 drie tonelen en in akte 2 vier tonelen. Alles bijeen gaat het om 50 ‘nummers’ die ongeveer 2½ uur in beslag nemen.

Lohengrin (Piotr Beczala) arriveert in deze encensering op een vage manier; er wordt een ruimteschip gesuggereerd (Bayreuth, 2018).

Eerste akte

Aan de oever van de Schelde, bij Antwerpen. Koning Hendrik is hier op bezoek om de steun van de Brabanders te vragen voor een veldtocht. Hij treft er verdeeldheid aan en vraagt graaf Telramund hoe dat zit. Deze Telramund is na de dood van de hertog van Brabant benoemd tot voogd van diens twee

kinderen: Elsa en haar jongere broertje Gottfried. Het broertje is echter na een wandeling met Elsa spoorloos verdwenen. De graaf wilde met Elsa trouwen [om het hertogdom in handen te krijgen], maar verwijt haar nu de verdwijning van haar broertje én het feit dat ze een affaire zou hebben met een onbekende ridder, die ze kennelijk hertog van Brabant wil maken. Telramund is daarom getrouwd met Ortrud, dochter van de heidense Friese vorst Radboud.

Elsa verschijnt voor de koning en verdedigt zich met een droomvertelling: ze heeft in een visioen een ridder gezien die het bij een godsgericht voor haar zal opnemen. Met die ridder zal ze trouwen. Ondanks de protesten van Telramund besluit de koning dan tot een godsgericht. Geen van de aanwezige Brabantse en Saksische edelen meldt zich als haar kampioen, en Elsa moet een paar keer om extra tijd vragen, maar dan verschijnt er op de Schelde een bootje, dat door een zwaan wordt voortgetrokken. [De opera is dan een half uur bezig.] Daarop bevindt zich een onbekende ridder, die de koning aanbiedt namens haar te zullen vechten. Van haarzelf vraagt hij om naderhand met hem te trouwen, maar ze moet ook beloven nooit ofte nimmer naar zijn naam te vragen. Elsa zweert dit. Dan vindt de tweekamp plaats. De onbekende ridder wint dit, maar spaart Telramunds leven. De jubelende menigte heft de ridder en Elsa op de schilden.

Tweede akte

In de burcht van Antwerpen, met rechts de kerkingang. Er komen feestklanken uit het paleis. Telramund verwijt Ortrud dat ze hem tot het aanklagen van Elsa heeft aangezet. Zij zegt dat het godsgericht geen waarde heeft, omdat die ridder een tovenaarskind moet zijn. Niet voor niets mag Elsa hem niet vragen wie hij is! Telramund zal hem openlijk van tovenarij moeten beschuldigen en Ortrud zal Elsa bewerken. Ortrud roept

heidense goden aan om haar daarbij te helpen, maar Elsa heeft voorlopig geen argwaan. Dan komt een heraut namens de koning vertellen dat Telramund verbannen is en dat niemand hem mag helpen, en dat de ridder die het godsgericht won de kroon van Brabant heeft geweigerd, maar slechts 'beschermers van Brabant' genoemd wil worden. [Vergelijk dit met Godfried van Bouillon, die uit bescheidenheid niet koning, maar slechts beschermers van Jeruzalem genoemd wilde worden.]

Ortrud (Waltraud Meier) komt de bruiloft bederven (Bayreuth, 2018).

Wanneer Elsa met haar gevolg naar de kerk gaat, zijn buiten ook Telramund en Ortrud aanwezig, waarvan de laatste een relschopt. Ze weigert een vrouw te volgen die niet eens de naam van haar echtgenoot weet! Dan verschijnen de koning en de ridder ten tonele. Telramund eist te weten wie de onbekende ridder is, maar deze zegt dat hij daarover zelfs aan de koning geen rekenschap hoeft te geven, maar slechts aan Elsa. Tot zijn schrik constateert hij dat zij lijkt te twijfelen. Ze bezweert dat ze de verboden vraag nooit zal stellen, maar Telramund heeft haar heimelijk aangeboden die avond de ridder een kleine

verwonding toe te brengen, want dat zou diens tovenarij verbreken en bewijzen.

Derde akte, eerste toneel

Het huwelijksvertrek, na de tonen van de bruiloftsmars (*Träulich geführt*). Eindelijk zijn Elsa en de ridder samen en kunnen ze elkaar hun liefde betuigen, maar dan begint zij toch naar zijn naam te vissen. Hij weigert krachtig, en zij vreest opeens dat hij haar misschien wil verlaten. In paniek vraagt ze zijn naam en herkomst. Dan stormt Telramund naar binnen, met vier edellieden in zijn gevolg. Elsa reikt haar ridder zijn zwaard, deze schakelt Telramund uit en de vier ridders vallen voor hem op de knieën. Daarna gaan Elsa en de onbekende ridder samen naar de koning.

Derde akte, tweede toneel

Hetzelfde toneel als in de eerste akte. De koning spreekt over zijn veldtocht tegen de Hongaren en vraagt waar de beschermer

van Brabant is. Dan wordt Telramunds lijk gebracht, en daar zijn ook Elsa en de ridder. De laatste zegt dat hij het leger niet kan aanvoeren, omdat Elsa haar eed gebroken heeft, waardoor hij nu naar zijn eigen land moet terugkeren. Maar eerst zal hij uitvoerig vertellen wie hij is, de graalvertelling (*In fernem Land, unnahbar Euren Schritten*).

Lohengrin kondigt zijn graalvertelling aan (Bayreuth, 2018).

Hij is de zoon van Parsifal, de hoeder van de heilige graal. De ridders hiervan mogen alleen onder de mensen vertoeven indien niemand hen als zodanig kent. Zijn naam is Lohengrin. Dan komt de zwaan met het bootje om hem weg te brengen. [Nu wordt het echt mythisch.] Lohengrin neemt afscheid van Elsa en zegt dat het erg jammer is dat hij zelfs geen jaar aan haar zijde heeft kunnen blijven. Was dat wel gelukt, dan zou de betovering van haar broer zijn opgeheven en had deze kunnen terugkeren. Hij laat haar als herinnering een ring na en een hoorn, die ze haar broer moet geven bij zijn terugkomst.

Lohengrin stapt al in het bootje, maar dan komt opeens Ortrud tevoorschijn. Ze verwenst Lohengrin en onthult dat de

zwaan niemand anders is dan Gottfried van Brabant, Elsa's broer, die zij, Ortrud, zélf zo betoverd heeft. Leo Riemens: 'Lohengrin valt biddend op de knieën en verandert daarop de zwaan weer in Gottfried, die hij het volk als hun toekomstige heerser voorstelt [dus Godfried van Bouillon]. De graalsduif daalt neer en trekt nu het bootje voort. Elsa valt flauw in de armen van haar broer.'

Voor de laatste scènes (en eerder, voor de opkomst per bootje achter de zwaan) wordt meestal een symbolisch equivalent bedacht), zoals ook hier (Bayreuth, 2018, encenering door Yuval Sharon).

Enceneringen

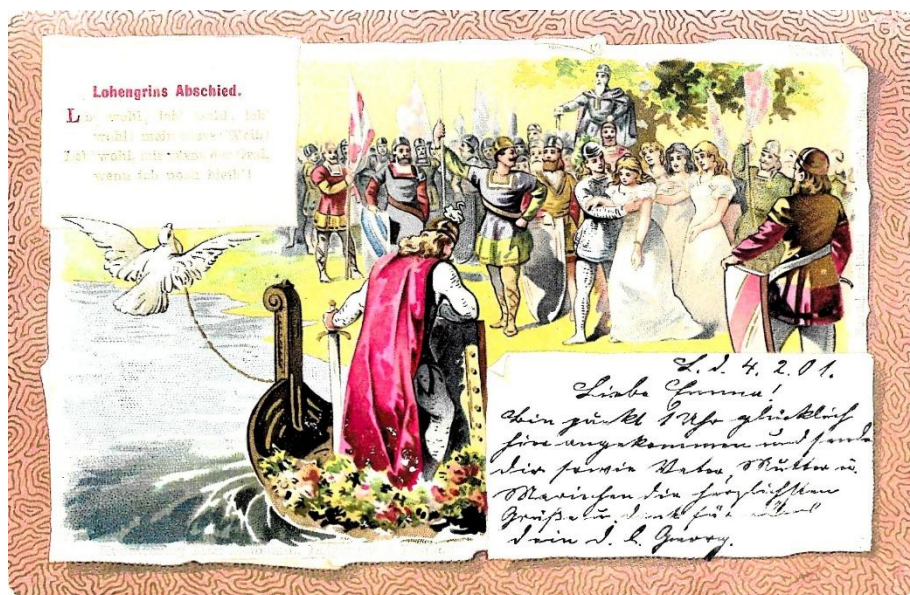
De korte versie in het sagenboekje van Wilhelm Ruland stemt in hoofdzaken met de bovenstaande overeen, met als grootste verschil dat Elsa pas na vele jaren huwelijk – ze heeft inmiddels drie kinderen – de fatale vraag stelt. De nog steeds anonieme ridder vertrekt dan onmiddellijk. Zonder zijn naam te noemen en

zonder nog eens om te kijken stapt hij in zijn bootje achter een sneeuw witte zwaan en verdwijnt in een schemerblauwe achtergrond. 'Nooit is hij teruggekeerd, de anonieme Zwaanridder. Ontroostbaar was zijn gemalin. Niet lang daarna maakte de dood een einde aan haar lijden. Het geslacht dat de vreemdeling had verwekt voerde een zwaan in zijn wapen.'

Dit alles is natuurlijk wel stof om er een opera van te maken. Niet alleen de Grieken en Romeinen hadden mythen en sagen in overvloed – vooral in de 17de en 18de eeuw zijn er tientallen Italiaanse opera's op gebaseerd geweest – maar ook de Kelten en de Germanen. Veel daarvan is in allerlei vormen terug te vinden in de sprookjesverzamelingen van de gebroeders Grimm en in tientallen volksboeken, die tot de 20ste eeuw herdrukt werden. In de 19de eeuw kwamen daar Franse en Duitse opera's in de volkstaal bij. Eveneens in die eeuw vormde de Romantiek een soort tegenwicht tegen de Verlichting, onder meer blijkend uit de belangstelling voor de 'duistere' middeleeuwen, die men opeens 'puur' en 'onbedorven' waande. Later in de eeuw ging dat vaak gepaard met nationalisme. Wat betreft de Duitse opera's uit Duitsland – Mozart en Beethoven werkten in Wenen – was Wagner overigens niet de eerste. Dat was Carl Maria von Weber met *Der Freischütz* (1821) in Berlijn.

Dit is niet de plaats om op al deze ontwikkelingen uitvoerig in te gaan, maar wat het Duitse verleden betreft was Wagner zijn hele leven een boegbeeld van

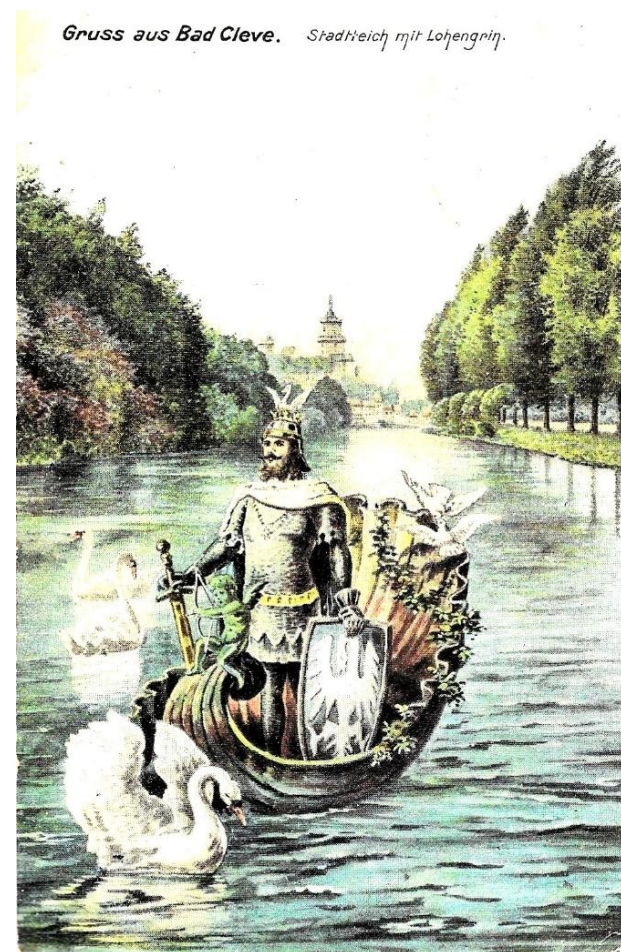
die artistieke herbeleving van het verleden en de bundeling van alle kunstvormen – tekst, muziek, decor, dramaturgie – tot een *gesamtkunstwerk*. Tot dat concept behoorde ook het gebruik van *leitmotive* die de personages een hele opera lang begeleiden en onderscheiden, alsmede het ‘doorcomponeren’, in tegenstelling tot de gebruikelijke nummeropera’s, met aria’s, duetten, recitatieven en andere traditionele, duidelijk van elkaar gescheiden elementen.

Lohengrins Abschied, prentbriefkaart uit 1901. Let op de ‘graalsduif’ die de omgetoverde zwaan heeft vervangen.

In de grote operahuizen was men trouwens al gewend geraakt aan reusachtige producties met grote bezettingen, ballet en allerlei theatrale toeters en bellen. Denk aan *Guillaume Tell* (1830) van Rossini, *I Puritani*

(1835) van Bellini, *Les Huguenots* (1836) van Meyerbeer, *Nabucco* (1842) van Verdi en *Les Troyens* (1863) van Berlioz. De bewerkelijkheid van *Lohengrin* viel dan naar verhouding nogal mee, hoewel het gedoe met de zwaan en het bootje weliswaar sterk tot de verbeelding sprak, maar in het theater toch ook dikwijls als té lachwekkend zal zijn overgekomen.

1908

In de moderne ensceneringen wordt daar dus bij voorkeur iets abstracts van gemaakt. Als icoon voor een sage is een zwaan echter zeer geschikt, zoals bijvoorbeeld blijkt in Cleve – een van de plekken die claimen dat zich het historische tafereel daar zou hebben afgespeeld.

De moeilijkheden bij het ensceneren hebben de populariteit van dit werk niet geblokkeerd, want de muziek is uitstekend en de story, op de ontknoping na, is in wezen gewoon een ridderverhaal over *a damsel in distress* en een geheimzinnige ridder op een wit paard (hier toevallig achter een witte zwaan), met een wijze koning en een akelige heks op de koop toe.

Vier uitvoeringen

De rollen van Lohengrin (heldentenor) en Elsa (lyrische sopraan of ‘jugendlich-dramatische’) zijn geschikte vehikels voor ook de grootste sterren. De werken van Wagner mogen dan geen nummeropera’s zijn in de strikte betekenis van die term, maar ze bestaan natuurlijk gewoon uit tientallen fragmenten, waarvan sommige, zoals de bruiloftsmars, brede bekendheid hebben verworven. Wanneer de anonieme ridder is gearriveerd, die voor Elsa zal willen vechten, stelt hij twee voorwaarden. Dat zijn twee ‘nummers’ achter elkaar, namelijk *Wenn ich im Kampfe für dich siege* en daarna *Nie sollst du mich befragen*. Het zoeken naar treffers op Youtube kan dan met succes beginnen.

Het aantal geluidsopnamen, ook van de complete opera, is legio, zie daarvoor ook archive.org. Op het internet aanwezige beeldregistraties van de volledige opera zijn er ook wel, maar de meeste zijn van te vroege datum, dus van een resolutie die we tegenwoordig te laag vinden. Eigenlijk heb ik maar vier min of meer recente uitvoeringen gevonden die zich leenden voor het maken van een paar aardige screenshots. Daarvan heb ik de mooie versie van Bayreuth (2018) gekozen, zonder daarmee de drie ander tekort te willen doen. Ik teken hierbij aan, dat *Lohengrin* beslist niet van het repertoire is verdwenen, maar dat het wel een lastige opera is om te ensceneren. Die vier registraties zijn:

2016 Dresden [1983]	Thielemann	Christine Mielitz
2011 Boekarest	Mandea	Stefan Neagru
2012 Scala Milaan	Barenboim	Claus Guth
2018 Bayreuth	Thielemann	Yuval Sharon

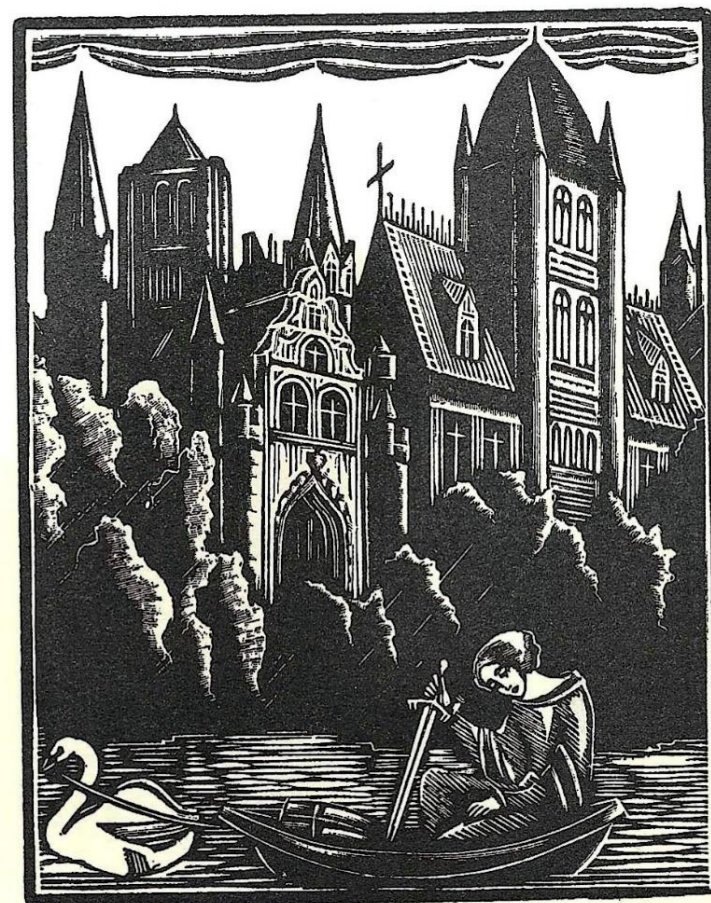
Het zijn alle vier ‘moderne’ ensceneringen, vooral die van de Scala (met moderne kleren en uniformen), die een ‘nieuwe productie’ was, echter steeds zonder geforceerde nieuwigheden en anachronismen. Ik vond ook nog een vijfde registratie (München onder Kent Nagano, enscenering door Richard Jones, 2009) die wel érg avant-garde was en voor veel Wagner-liefhebbers vloeken in de kerk zal zijn geweest.

Het zingen van dit repertoire vraagt in het algemeen ook een ander soort stemmen – meer

‘dragend’, een heldere dictie en in staat zo nodig boven het orkestgeweld uit te komen – dan het belcanto dat tot ongeveer 1850 toonaangevend was geweest. In het belcanto was het orkest *dienend* voor de stemmen, bij Wagner zijn de twee eerder partners te noemen. Hierbij speelt natuurlijk ook de Duitse taal een rol, die voor sommigen minder welluidend klinkt en in elk geval onwennig is. Wagner zocht bewust naar plechtige en bloemrijke formuleringen, en die mochten gerust archaïsch klinken. Men gelieve zijn teksten ernstig te nemen, want drama is drama, zelfs al heeft het, zoals in dit geval, een happy ending, namelijk dat Brabant voor het geslacht Brabant behouden blijft.

Ook zonder screenshots is het overigens niet moeilijk om bij dit onderwerp passende illustraties te vinden. Er zijn dozijnen oude ansichtkaarten. Ik heb er enkele laten zien. Speciale vermelding verdient een reeks van 15 houtsneden over de Zwaanridder van Victor Stuyvaert (1932). Als hommage reproduceer ik nummer 13 uit dat mapje. Elsa heet hier Clarisse en de ridder niet Lohengrin, maar Helias, zoals in de oudste Franse verhalen. We hebben hier te maken met fictie, niet geschiedschrijving. En met de wereld van de opera, niet de werkelijkheid.

Peter Cuijpers, 27 juni 2025

13 — Clarisse, die niet naar Helias' herkomst mag vragen, doet dat toch; de zwaan komt en de edele Helias vertrekt.